

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 2

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Andrzej Klonder
Zastępcy Redaktora — Elżbieta Mazur, Martyna Milewska
Sekretarze Redakcji — Magdalena Bis, Jakub Kosiorek, Ludmiła Paderewska

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka, Jarosław Dumanowski,
Andrzej Janeczek, Jan Klápště,
Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Kowalczyk,
Jerzy Kruppé, Maria Nietyksza, Raimo Pullat,
Wojciech Szymański, Andrzej Wyrobisz

Adres Redakcji:
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
<http://www.iaepan.edu.pl/czasopisma/kwartalnik/index.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 81 w. 146

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 12. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w czerwcu 2017 r., druk ukończono
w lipcu 2017 r.

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	147
-----------------------	-----

STUDIA I MATERIAŁY

Sylvia Rodak, Ceramika nowożytna z badań na Starym Mieście w Brzegu	149
Maciej Trzeciński, Naczynia gliniane z XVII-XVIII wieku z badań zespołu podworskiego w Niegowie pod Wyszkiem. Przyczynek do poziomu życia szlacheckiej prowincji	169
Katarzyna Meyza, Nowożytny warsztat garncarski ze Starej Warszawy. Nowe ustalenia	189
Mariusz Klarecki, Pozostałości z osiemnastowiecznych serwisów warszawskich dworów królewskich	197
Beata Wywrot-Wyszowska, Andrzej Janowski, Mieszkański pas naddługi z późnośredniowiecznego Kołobrzegu	209
Paweł T. Dobrowolski, Miasto w ogniu: ludzkie tragedie i zachowania rynkowe w Londynie XVIII wieku	221
Anna Sutowicz, Niektóre formy opieki nad dziećmi we wrocławskim sierocińcu Matki Boskiej Bolesnej w XVIII i pierwszej dekadzie XIX wieku	239

ŹRÓDŁA

Krzysztof Lewalski, Inwentarz mienia – źródło do badań nad majątkiem osobistym duchowieństwa parafialnego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.	257
---	-----

RECENZJE

Grzegorz Szczurek, Edward Pudętko, <i>Szadek. Cmentarzysko z przełomu epok brązu i żelaza w południowo-wschodniej Wielkopolsce</i> — Justyna Żychlińska	267
Maurycy Zajęcki, <i>Instrumenty prawne ochrony przeciwpożarowej w miastach Polski przedrozbiorowej</i> — Bogusław Ulicki	271

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

„Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny”, nr 1–4, 2013–2016 — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	279
Maria Bogucka, <i>Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku</i> — Andrzej Klonder	280

Raimo Pullat, <i>Tallinlase Asjademaailm Valgustussajandil</i> [Świat rzeczy mieszkańców Tallina w stuleciu oświecenia] — Andrzej Klonder	280
<i>Listy z Helu. Korespondencja Romana Komierowskiego z żoną (1904–1913)</i> , oprac. i wstęp Tomasz Łaskiewicz — Andrzej Klonder	282

KRONIKA NAUKOWA

The 13 th Professor Andrzej Nadolski International Arms and Armour Colloquium „Borderland on fire. War, weaponry and borderland in the Middle Ages and the early Modern Era”, Łódź, 21–22 października 2016 r. — Piotr Strzyż, Kalina Skóra	285
--	-----

Od Redakcji

Bieżący numer czasopisma w znacznej części wypełniają artykuły na temat naczyń ceramicznych z XVI–XIX wieku znalezionych podczas badań archeologicznych w granicach współczesnej Polski. Rozważania autorów koncentrują się zwłaszcza na kwestiach struktury i zróżnicowania analizowanych zbiorów pod względem technologiczno-stylistycznym i funkcjonalnym, jak również powiązań kulturowych obserwowanych w nowożytnej ceramice. Poruszane są także zagadnienia dotyczące proveniencji wyrobów oraz sposobów i miejsc ich użytkowania.

Teksty te powstały w znacznej mierze na kanwie referatów wygłoszonych podczas konferencji „*Porcyllena, farfury i glina*. Nowożytne naczynia ceramiczne jako źródła archeologiczne. Pochodzenie — zróżnicowanie — odbiorcy”, która odbyła się w Warszawie, 28 września 2016 r. Jej organizatorami były Ośrodek Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Warszawie. Patronem medialnym wydarzenia był magazyn „Szkło i Ceramika”. Dalsze materiały dotyczące tej problematyki opublikowane zostaną w kolejnym numerze „Kwartalnika HKM” (3/2017).

From the editors

This issue of our quarterly mostly comprises papers on pottery from the 16th–19th c. excavated within the present-day borders of Poland. The authors focus on the structure and variety of pottery finds, examining their technological, stylistic and functional features, as well as cultural links illustrated by modern-era ceramics. Other prominent subjects are the provenance of artefacts and the ways and places in which they were used.

Most of the articles are based on materials presented at the conference “Porcelain, faience, clay. Modern-era pottery as an archaeological source. Origin — diversity — recipients”, held in Warsaw on 28 September 2016, organized by the Centre for the History of the Material Culture of the Middle Ages and the Modern Era of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences and the Warsaw Section of the Association of Polish Archaeologists; media patronage was provided by the journal *Szkło i Ceramika* [Glass and ceramics]. More articles on the topic will follow in the next issue (3/2017).

Anna Sutowicz

Niektóre formy opieki nad dziećmi we wrocławskim sierocińcu Matki Boskiej Bolesnej w XVIII i pierwszej dekadzie XIX wieku*

I. Wstęp. II. Organizacja przestrzeni. III. Wyposażenie pomieszczeń w sprzęt ruchomy.
1. Sypialnie. 2. Kuchnia i jadalnia. 3. Inne pomieszczenia. IV. Zakończenie.

I. Wstęp

Sierociniec pw. Matki Boskiej Bolesnej określany był w źródłach naprzemiennie jako *Hospital Mater dolorosa*, *das Armen Haus*, *das Weisenhaus Matris dolorosae* lub *die Stiftung ad Matrem dolorosam*. Został ufundowany przez środowisko skupione wokół Wikariatu Generalnego we Wrocławiu w 1698 r. jako instytucja opiekuńcza dla dzieci mieszczańskich¹. Od połowy XVIII w. w zakładzie funkcjonowały dwie fundacje, w oparciu o osobne uposażenie pochodzące od biskupa wrocławskiego oraz od indywidualnych darczyńców². W różnych okresach przebywało tutaj jednorazowo od 28 do 43 dzieci obojga płci³. Poniżej zaprezentuję niektóre sposoby sprawowania opieki w sierocińcu w ciągu XVIII w. i na początku następnego stulecia, gdy urząd przełożonego pełnił Johann Anton Fritsch (w latach 1801–1815). Podjął on dzieło usprawnienia i reformy funkcjonowania placówki w duchu niektórych post-oświeceniowych idei wychowawczych.

Interesujące mnie problemy znajdują odzwierciedlenie w aktach placówki, z których szczególnie większość zachowała się i jest złożona w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu⁴,

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2017, projekt badawczy „Dobrostan społeczny i biologiczny dzieci wrocławskich w okresie od średniowiecza do czasów wczesnonowożytnych” (nr 0069/NPRH3/H11/82/2014).

¹ Wikariat Generalny stanowił instytucję wspomagającą biskupa ordynariusza w zarządzaniu diecezją. Na jej czele stał wikariusz generalny, którego kompetencje określał każdorazowo ordynariusz diecezji w akcie nominacyjnym. Na mocy ustaleń biskupa Franciszka Neurga od 1699 r. w rękach Wikariatu Generalnego znajdowały się sprawy administracji diecezji, por. J. Pater, *Wrocławska Kapituła Katedralna w XVIII wieku*, Wrocław 1998, s. 108–110.

² Obok fundacji biskupiej powstałej przed 1732 r. na mocy testamentu Franciszka Neurga, w 1754 r. została zainicjowana osobna fundacja oparta na legacie generalowej, Anny Marii von Wesch. Zadaniem obydwu instytucji było utrzymanie i opieka medyczna nad częścią podopiecznych sierocińca, a następnie ich wyposażenie do nauki zawodu, a w przypadku dziewczynek do pracy przy zajęciach kobiecych, Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu (dalej cyt.: AAWr) IC 5m¹, „Miscelanea zur General Weschischen Fundation, Copia Recherchen zu der General von Weschschen Fundation”, k. [3n]. Kopia sporządzona 20.09.1797 r.

³ Kwestie organizacyjne sierocińca przedstawiłam w pracy: *Fundacja i podstawy funkcjonowania wrocławskiego sierocińca Matki Boskiej Bolesnej do roku 1815*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” (w druku).

⁴ W inwentarzu spisanim przez odchodzącego z sierocińca Johanna Fritscha znajduje się spis akt. Według przełożonego w archiwum złożono następujące 14 jednostek (por. przyp. 2), m.in.: księgę wpisów osobną dla

przy czym ich liczba i bogactwo informacji rosną z czasem, dlatego też pełniejszy obraz opieki nad dzieckiem uzyskujemy dopiero od ostatniej ćwierci XVIII w. Wśród dokumentów poświadczających jakość opieki naczelne miejsce zajmują rachunki szpitalne, inwentarze oraz korespondencja przełożonych ze zwierzchnikami w administracji kościelnej, którym zgłaszali oni potrzeby sierocińca, meldowali o stanie magazynu, dokonanych reparacjach pomieszczeń, a wreszcie donosili o poziomie zdrowia i nauki dzieci.

II. Organizacja przestrzeni

Budynek sierocińca Matki Boskiej Bolesnej, o który wystarał się na przełomie XVII i XVIII wieku pierwszy przełożony, jezuita wrocławski Friedrich Hemigsohn von Goe, posadowiony został przy północnym odcinku ulicy Szewskiej⁵. Położenie to było dogodne ze względu na bliskość innych katolickich instytucji w protestanckim mieście, w tym przede wszystkim klasztoru św. Macieja, w którym znaleźli czasowe schronienie członkowie Towarzystwa Jezusowego, opiekunowie i przełożeni placówki. Usytuowanie w mieście ułatwiało z pewnością komunikację ze środowiskiem katolickiej mniejszości wśród mieszczaństwa oraz dostęp do pobliskich targów. Budynek znajdował się na placu przylegającym do konwiktów jezuickiego, obok dawnej kaplicy cmentarnej św. Agnieszki, która od lat osiemdziesiątych XVII stulecia pełniła funkcję swoistego centrum duszpasterskiego wrocławskiego Towarzystwa Jezusowego⁶.

Plac wokół kościółka św. Agnieszki był pozostałością po dawnym polu cmentarnym, które przed ostatnią ćwiercią XVIII w. przestało być użytkowane⁷. Jego wielkość opisał szczegółowo w 1805 r. przełożony Fritsch — działka pomiędzy kaplicą a zabudowaniami sierocińca miała szerokość 14 i długości 19 kroków⁸, co w sumie nie stanowiło dużej powierzchni. Teren był jednak dobrze doświetlony, pomimo częściowego zabudowania przylegających doń kilku parcel. Budynek sierocińca *Mater Dolorosa* był usytuowany od strony północnej placu, a okna

fundacji biskupiej i osobną dla fundacji Wesch, spis stanu generalnego z r. 1783/4, księgę przyjęć i odejść dzieci, pierwsze statuty, 242 formularze rachunkowe, wpisy księgowe z lat 1769–1811, stan majątku z 1805 r., opis stanowiska nauczyciela, dwa modlitewniki, inwentarz, świadectwa pracy służby, stare rachunki i sprawy szkolne, AAWr IC 5, z „Acta des Hospitals ad Matrem dolorosam betreffend. Die Annahme Installation der Stift Lehrer und Lehrerin sowie die Lehr und Haus bedeutung des Stiftes“, k. 11. Obecna kwerenda nie wykazała: księgi ewidencyjnej, większości rachunków, modlitewników i świadectw służby.

⁵ AAWr IC 5a, „Testamentirische Disposition dem Armen Wa'sen Haus zu denen Goldenen Bergen genannt“. W początku XIX w. budynek ten znajdował się przy Schubrücke nr hipoteki 1769 (zob. *Register zu Karl Adolf Menzel Topographische Chronik von Breslau*, oprac. B. Althaus, Breslau 1935, s. 48, 51). W okresie późniejszym wpisano go pod adresem Uniwersitätsplatz nr 15 (zob. *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, oprac. Fr. Mehlwald, Breslau 1837, s. 340). Według Hermanna Markgraфа zabudowania przejęte zostały przez więzienie policyjne (tenże, *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Nahmen*, Breslau 1896, s. 242 i n.). Kwerenda w Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia nie wykazała istnienia dokumentacji działki z okresu zbliżonego do funkcjonowania sierocińca. Trudno więc określić dokładnie czas przebudowy dawnej siedziby placówki, której stan techniczny już w latach dwudziestych XIX w. był na tyle niedobry, że zmusił administrację do przeniesienia sierocińca na ul. św. Marcina (AAWr IC 5c. *Verkauf des alten Gebäudes des Hospitals Mater Dolorosa am Universitätsplatz 15*; AAWr IC 5m. *Erwerb der Residenz des verstorbenen Archidiakon von Wostrowsky für das Kinderhospital Matris Dolorosae*. Por.: H. Okólska, *Sierociniec pod Matką Boską Bolesną*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2006, s. 804.

⁶ W 1642 r. została przekazana Towarzystwu przez krzyżowców z czerwoną gwiazdą. Służyła jezuitom do głoszenia kazań, słuchania spowiedzi i posługi sakramentalnej. Pełniła funkcję kaplicy konwiktorskiej i brackiej Bractwa Matki Boskiej Bolesnej. W drugiej połowie XVII stulecia była popularnym centrum duszpasterstwa środowisk rzemieślniczych Wrocławia, Z. Lec, *Jezuici we Wrocławiu (1581–1776)*, Wrocław 1995, s. 54–56, 78.

⁷ J.A. Fritsch w 1805 r. przekazywał informację, iż nie chowano tam zmarłych od 30 lat, AAWr IC 5k. *Acta über die von Seiten der Aufhebungs Commission geschehene Ueberlassung eines freyen Platzes hinter der Agnes Kirche zum Spiel v. Erholungs Platzes für die Pflinglinge des Hospitals ad Matrem dolorosam zu Breslau*, k. 1.

⁸ Tamże, k. 2.

sypialni dziewcząt wychodziły bezpośrednio na urządzony tu w XVIII w. niewielki ogród. Po zachodniej stronie działki wybudowano mur i budynek konwiktów św. Macieja⁹. Sama kaplica, znajdująca się w południowej części placu, wcześniej użytkowana była przez jezuitów jako konwiktorska; po wojnach śląskich, w czasie których została skonfiskowana przez wojsko, nie pełniła już funkcji sakralnej i jako magazyn zboża ulegała stopniowej dewastacji¹⁰. Po objęciu urzędu w 1801 r. Johann Fritsch zwrócił uwagę na walory rekreacyjne przestrzeni pomiędzy dawnym kościołkiem św. Agnieszki a budynkiem sierocińca i rozpoczął starania o przejęcie przez fundację biskupią zarządu nad placem. Dbali o niego opiekunowie dzieci, choć działka należała formalnie do pobliskiego klasztoru krzyżowców pw. św. Macieja. Wdowa po dzwonniku klasztornym, dzierżawiąca część parceli, chętnie zezwalała, by dzieci korzystały z tego miejsca¹¹. Przełożony uważał, iż panujące tu dobre nasłonecznienie i świeże powietrze byłyby odpowiednie dla odpoczynku i zabawy dzieci¹². Fritsch ponawiał prośby do biskupa o dzierżawę lub wykup działki, zwracając przy tym uwagę na możliwość usprawnienia pracy zakładu¹³. Wyjątkowa szansa pojawiła się wraz z przeprowadzaną w 1810 r. sekularyzacją klasztoru krzyżowców z czerwoną gwiazdą. Biskup Emmanuel von Schimonosky skierował do Komisji Sekularyzacyjnej pismo, deklarując chęć wykupu dawnej własności klasztoru św. Macieja¹⁴. Brak reakcji i tym samym skutecznego ustabilizowania prawa własności nie zapobiegł dalszej zabudowie wokół działki. Uskarżano się na to już w roku 1815, wskazując na liczne naruszenia zasad budowlanych przez właścicieli sąsiadujących z placem kamienic oraz zwiększające się zaciemnienie i postępujące zawilgocenie siedziby sierocińca¹⁵.

Opisane powyżej starania o poprawę zewnętrznych warunków pobytu dzieci w sierocińcu biskupim wynikało najpewniej z wiedzy i doświadczenia pedagogicznego Fritscha, które nabył pracując jako rektor szkoły w Dusznikach. Jednocześnie wykazywał on duże zainteresowanie naukami przyrodniczymi¹⁶. Jego utylitarne podejście do realiów lokalowo-przestrzennych w procesie wychowania dzieci świadczy o chęci zapewnienia podopiecznym warunków właściwego rozwoju. Pomijając kwestię sakralności kaplicy św. Agnieszki i korzystania z miejsca dawnych pochówków, przełożony chciał w pierwszej kolejności zadbać o zdrowie dzieci.

Starania o poprawę miejsca, gdzie przebywali podopieczni, dotyczyły również samego budynku sierocińca. Pierwsze naruszenie jego kondycji miało miejsce w 1760 r., gdy część zabudowań zajął lazaret dla żołnierzy pruskich. Nastąpiły wówczas znaczniejsze uszkodzenia muru oraz studni, których naprawa wymagała sporych nakładów pracy i pieniędzy¹⁷. Kolejne, tym razem drobniejsze naprawy w budynku udokumentowano w roku 1787¹⁸. Na przełomie XVIII i XIX stulecia zabudowania przy ulicy Szewskiej miały już prawie stoletnią historię i pomimo ulepszeń oraz remontów ich stan wymagał interwencji zarządu fundacji.

⁹ Tamże, k. 7.

¹⁰ Z. Lec, op. cit., s. 81.

¹¹ AAWr IC 5k, k. 1.

¹² Według świadectwa Fritscha powietrze było pozbawione oparów cmentarnych, czyste i świeże (*so ist die Luft jetzt rein und gesund*), a przez większość dnia docierało tam słońce, AAWr IC 5k, k. 1, 6.

¹³ W 1806 r. alarmował biskupa o początku zabudowy parceli wokół placu, przy którym powstawał dom hrabiny von Götze, obawiając się uszczuplenia światła i miejsca dla podopiecznych (AAWr IC 5x, k. 66). Fritsch ponawiał prośbę o podjęcie starań wokół przejęcia placu w kwietniu 1807 r. (AAWr IC 5e¹, *Acta betreffend den Ausgang der Kinder aus dem Hospital ad Matrem dolorosam 1806–1807*, k. 10).

¹⁴ Pismo z dn. 21.03.1811 r., AAWr IC 5k, k. 5.

¹⁵ Tamże, k. 10–12.

¹⁶ J.A. Fritsch w okresie 1798–1803 kilkakrotnie publikował wyniki swoich badań w dziedzinie botaniki, „Monatschrift von und für Schlesien”, t. 2, 1829, s. 597 i n.

¹⁷ AAWr IC Akc 1942/1, k. 13.

¹⁸ Wydano wówczas 99 florenów, tamże, k. 48.

W piętrowej kamienicy znajdowały się podstawowe pomieszczenia służące zadaniom opiekuńczym, jednak w wielu z nich należało wprowadzić zmiany, umożliwiające utrzymanie we wnętrzach odpowiedniej temperatury i poziomu wilgotności powietrza. Pierwsze większe inwestycje podjęto na prośbę Fritscha jesienią 1804 r. W celu uniknięcia dokuczliwych w ziemie przeciągów, zlecono wówczas remont, który polegał na wprowadzeniu do komina specjalnej rury i umieszczeniu klapy osłaniającej jego otwór¹⁹. Naprawy wymagał również dach i rynny sierocińca²⁰ oraz bruk i podłoga w sieni, których nierówna powierzchnia powodowała niszczenie obuwia oraz stwarzała stałe niebezpieczeństwo wypadku²¹. Przełożony podejmował nieustannie wysiłki w celu poprawy ciepłoty w sypialniach dzieci. W 1805 r. w piśmie do zarządu fundacji zgłaszał fatalny stan pieca stojącego w pokoju chłopców, co w ziemie powodowało utrzymywanie się tam przenikliwego chłodu. Okna tej sypialni wychodziły na stronę północną, dlatego była ona wystawiona na działanie silnych północnych wiatrów, a także ciągle panował tu półmrok²². Za zgodą prokuratora fundacji biskupiej, zarządzającego finansami sierocińca, Fritsch zlecił uszczelnienie pomieszczenia poprzez wstawienie podwójnych okiennic i wzmocnienie drzwi, a ogrzewanie miał poprawić nowo zbudowany drugi piec²³. Mniejszych nakładów wymagała sypialnia dziewcząt, której okna wychodziły na słoneczny plac przy dawnej kaplicy św. Agnieszki. Tu przedstawiono zużywający zbyt wiele opału piec, by zwiększyć jego wydajność i ciepło we wnętrzu²⁴. Bliżej nieokreślone prace remontowe przeprowadzono również w alkowie na piętrze, do której docierał dokuczliwy fetor z kloaki²⁵. Istniała również konieczność wstawienia dodatkowych okien i drzwi w pokoju dla chorych²⁶.

W wyniku oblężenia Wrocławia na przełomie 1806 i 1807 r. budynek sierocińca szczęśliwie nie doznał większych strat. W styczniu przełożony meldował o drobnych uszkodzeniach muru przez rozpryskujące się granaty. Jedna z bomb trafiła również w kościółek św. Agnieszki. Ogólnie jednak, w piśmie z 28 lutego 1807 r., Fritsch informował biskupa o dobrym stanie zabudowań²⁷. W tym samym roku kontynuowano więc innowacje w przestrzeni sierocińca. Dla poprawy jakości opieki nad chorymi przełożony wygospodarował dodatkową salę szpitalną w części wydzielonej dla dziewcząt. Prowizorycznie wykorzystywane dotąd przez lekarza pomieszczenie wymagało podniesienia podłogi i poprawy ocieplenia²⁸. Później, do końca rządów Johanna Fritscha, podejmowano już tylko drobne prace konserwacyjne²⁹.

¹⁹ Wielkość klapy wynosiła 26 × 30 cali (ok. 0,68 × 0,47 m), natomiast rura była na 8 cali szeroka i długa na 4 cale (ok. 0,21 × 0,11 m). Koszt remontu opiewał na 11 rthl (talarów reńskich). Rachunek z 11.09.1804 r., AAWr IC 5x, *Acta die Exhibita vom Hospitals Verwalter Fritsch und die hierauf erfolgte hohe Resoluta betreffend*, k. 21–22.

²⁰ Nakłady na ten cel notowane są w rachunku z 1805 r., tamże, k. 57. AAWr IC 5g², *Acta den Etat beim Kinder Stift ad Matrem dolorosam betreffend*, k. 10.

²¹ Pismo z 20.04.1802 r., AAWr IC 5x, k. 8. Według badaczy architektury kamienic osiemnastowiecznych we Wrocławiu do wykonania posadzek stosowano kawałki cegły wymieszanej z wapnem, W. Brzezowski, *Dom mieszkalny we Wrocławiu w okresie baroku*, Wrocław 2005, s. 135.

²² AAWr IC 5x, k. 8, 57.

²³ Piec stanął w pokoju chłopców przed kwietniem 1807 r., AAWr IC 5e¹, k. 10.

²⁴ Pismo z dn. 7.08.1807 r., tamże, k. 13.

²⁵ AAWr IC 5x, k. 8.

²⁶ Tamże, k. 60.

²⁷ Ogólny poziom wydatków na naprawy wyniósł 148 talarów reńskich, AAWr IC 5t, *Actes Directionem Hospitalis ad Matrem Dolorosam treffen 1806–1807*, z. 2, k. [17].

²⁸ Pismo z dn. 22.04.1807 r., AAWr IC 5e¹, k. 10.

²⁹ Naprawy zabezpieczeń w piwnicy po włamaniu w kwietniu 1807 r. (tamże, k. 9), naprawy murarskie w 1808 r. (AAWr IC Akc 1942/1, k. 122), naprawy rur i komina, bram, drzwi oraz wstawianie okien (AAWr IC 5s⁴. *Rechnung über Einnahme und Ausgabe bei der Kurfürstlich Franz Ludwig= und General v. Wesch'schen Kinderstiftung in dem Hospitale Matris dolorosae in den goldenen Bergen zu Breslau von 1812. gefuhret von dem Lehrer und Stiftungsverwalter und Vorstheher Fritsch*, k. 56, 66, 68, 70).

W 1815 r. dzieci miały zapewnione godziwe warunki lokalowe. Zarząd instytucji doprowadził nie tylko do wydzielenia pomieszczeń koniecznych do codziennej obsługi dzieci, ale również do częściowego zagospodarowania terenu przeznaczanego do ich rekreacji i zabawy na świeżym powietrzu. Niestety na podstawie zachowanych źródeł nie można odtworzyć dokładnego rozmieszczenia wszystkich sal. Zapewne zachowywano podział na przestrzeń wspólną, do której wstęp mieli wszyscy podopieczni i obsługa (sień, korytarz, sypialnie, pokój nauki i jadalnię), oraz sale, do których wpuszczano określone grupy mieszkańców (pokój chorych, kuchnia³⁰ oraz prawdopodobnie magazyn, drewnitnia lub warsztat)³¹, wreszcie pokoje mieszkalne nauczycieli wydzielone jako przestrzeń prywatna.

III. Wyposażenie pomieszczeń w sprzęt ruchomy

Dokumenty zachowane w aktach szpitala Matki Boskiej Bolesnej informują o wyposażeniu pomieszczeń należących do części wspólnej sierocińca. Głównie są to spisy dokonane w ostatnim ćwierćwieczu XVIII i na początku XIX w. Nie zawierają one jednak danych o przydziale sprzętów do każdej z sal. Stąd możliwe jest jedynie odtworzenie przypuszczalnego wyglądu poszczególnych wnętrz.

1. Sypialnie

Zgodnie z dokumentem przekazanym przez przełożonego, Antona Sauera w 1775 r., wszyscy pracownicy i ich podopieczni sypiali w osobnych drewnianych łózkach. Zdarzało się przy tym niekiedy, że stolarz przygotowywał sprzęt wraz z przybyciem nowego podopiecznego³². Każdemu mieszkańcowi zakładu przysługiwał komplet pościeli, na który składały się: pierzyna i poduszki oraz bielizna pościelowa wraz ze zmianą. Poszczególne elementy tego ekwipunku były wydzielane jako odrębna własność obywateli fundacji³³. Czasami przyjmowane do sierocińca dzieci wносиły własną pościel, którą wpisywano do inwentarza jako ich prywatną własność³⁴. W opisie stanu majątku po reformie obywateli fundacji, na przełomie 1783 i 1784 r., odnotowywano zakupy płótna i chust w celu uzupełnienia bielizny pościelowej oraz wymiany prześcieradeł na szyte z wełnianej fryzy³⁵.

³⁰ Wydzielanie kuchni w przestrzeni przyziemia kamienie notowano w XVIII w. jako formę unowocześnienia jej funkcjonowania, por. E. Barylewska-Szymańska, *Gdańskie kuchnie i spiżarnie w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Uniwersytet Gdański dla upamiętnienia 100-lecia otwarcia Muzeum Wnętrz Mieszkańskich w Domu Uphagena w dn. 3–4 listopada 2011 roku*, red. B. Możejko, współpr. E. Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2012, s. 307–318; W. Brzezowski, op. cit., s. 137.

³¹ W źródłach brak bezpośredniej wzmianki o warsztacie, jednak spis wyposażenia sierocińca w 1815 r. pozwala domyślać się, że przynajmniej w czasach Johanna Fritscha takie pomieszczenie mogło funkcjonować, wydzielone w budynku sierocińca, AAWr IC 5z, k. 9.

³² AAWr IC 5w., *Acta. Die Übergabe des Hospitals ad Matrem dolorosam an den neuen Verwalter und Lehrer Fritsch betreffend*, k. 9, 12. W ten sposób realizowano postulat higieniczny i pedagogiczny, wprowadzony z powodzeniem również w sierocińcu elektorskim Orphanotrophium we Wrocławiu, J. Heyne, *Das churfürstliche Orphanotrophium und Waisenhaus zur schmerzhaften Mutter Gottes. Stiftungen des Churfürsten und Pfalzgrafen bei Rhein und Neuburg Franz Ludwig, Fürstbischof von Breslau in den Jahren 1683 bis 1732. Eine Festschrift zum Andenken an das 150 jährige Bestehen dieser beiden Anstalten*, Breslau 1870, s. 4.

³³ Inwentarz z 1775 r. obejmował następujące elementy pościeli: jako własnością fundacji biskupiej preceptor dysponował materacem, pierzyną wraz z dwoma poszwami, dwoma prześcieradłami, czterema poduszkami wraz z poszewkami; trzy komplety pościeli należały do nauczycieli; w sierocińcu znajdowało się również 39 materacy, tyle samo pierzyn i poduszek dla dzieci, 55 poszew, tyleż poszewek na poduszki, 46 prześcieradeł. Fundacja Wesch zapewniała 14 sztuk pierzyn, 13 materacy, 15 poduszek, 29 poszew, 28 poszewek oraz 25 dodatkowych chust dla małych dzieci, AAWr IC 5w, k. 7, 9.

³⁴ Josepha Jenischin posiadała własne 3 sztuki pościeli bez poduszki, tamże, k. 9.

³⁵ AAWr IC 5b. *General Etat bei dem Churfürstliche und General v. Weschischen Hospital Stifte Matris dolorosae im im goldenen Berge genannt*, k. [15], [21].

Placówka zatrudniała osobną służącą, która zajmowała się codziennym ścieleniem pościeli i utrzymaniem dziecięcej pościeli w czystości. Nie zapobiegało to jednak niszczeniu i brudzeniu bielizny. W 1801 r., przy okazji sporządzenia dla nowego przełożonego inwentarza majątku ruchomego obu fundacji, stwierdzono znaczną dewastację wyposażenia dziecięcych łóżek. Jak zeznała służąca, Hedwige Dreierin, przyczyną tego był fakt, iż wiele dzieci kładło się spać brudnymi³⁶. Taki poziom higieny nie odbiegał jednak od ówczesnych standardów europejskich. Zapasy pościeli uzupełniano w miarę potrzeb. Spisujący inwentarz w 1801 r. stwierdzał brak bielizny pościelowej dla nauczyciela; nieużywane przez niego poszewki i prześcieradła oddano więc kobiecej służbie. W magazynie znajdował się nadmiar bielizny pościelowej dla dzieci, w tym wiele poszew nieużywanych lub w bardzo dobrym stanie; natomiast mocno zużyta była większość prześcieradeł³⁷. Obydwe fundacje dysponowały znaczną ilością bielizny, lecz wydaje się, iż przynajmniej pod koniec XVIII w. nie dbano odpowiednio o jej czystość. Większy stopień zniszczenia prześcieradeł może wskazywać na częstsze ich zmienianie i pranie lub na wydzielanie do snu samego nakrycia materaca, a dzieci sypiały najprawdopodobniej w nieobleczonych i niewietrzonych pierzynach³⁸.

Przeprowadzony przegląd pościeli był impulsem do reformy organizacji odpoczynku dzieci. Już w 1803 r. przełożony Fritsch zgłaszał zarządowi sierocińca konieczność naprawy łóżek — 25 z nich należało całkowicie wymienić, siedem wymagało naprawy, a tylko pięć uznał za nadające się do dalszego użytkowania. Konieczna była też wymiana wszystkich słomianych materacy. Przy tak znacznych wydatkach proponował on jednocześnie rezygnację z łóżek tradycyjnych na rzecz tzw. *Feldbetten*, umożliwiających stosowanie pościeli spodniego z pierza, co pozwoliłoby na utrzymanie większej czystości³⁹. Być może w tym przypadku miał na myśli tzw. łóżka saskie, ze stelażem wykonanym ze specjalnych pasów⁴⁰. Propozycja ta spotkała z częściowym zrozumieniem, skoro w 1807 r. przełożony informował zarząd o przygotowaniu nowych materacy. Jednak ze względu na wysokie wydatki zdecydowano się na utrzymanie starych rozwiązań⁴¹. Wymiana sienników okazała się konieczna już w roku 1812⁴². Stałego uzupełniania pierza i reperacji wymagały też pierzyny i poduszki, sprowadzano również materiał na prześcieradła i dokonywano drobnych stolarskich napraw łóżek. Na ten cel przełożony otrzymywał środki z kasy prokuratora sierocińca⁴³.

Starania zarządu i przełożonego doprowadziły do poprawy jakości snu podopiecznych sierocińca. Odchodzący z Wrocławia Johann Fritsch pozostawił w magazynie zapasy przygotowane na podjęcie opieki nad 45 dziećmi, z których każde mogło dysponować własną pierzynką, poduszkami, materacem i specjalnym zagłówkiem (obydwa ze słomianym wypełnieniem — *Strohsäcke, Strohkissen*) oraz pełną bielizną pościelową (tylko jednym kompletem)⁴⁴. Z tego

³⁶ AAWr IC 5w, k. 12.

³⁷ Na 120 sztuk pościeli dla dzieci składało się: 39 pierzyn i tyle samo poduszek, 32 materace na stanie obu fundacji, z tym, że w magazynie było ich faktycznie 39 pierzyn i poduszek należących do fundacji biskupiej oraz odpowiednio 13 pierzyn, 14 materacy i 15 poduszek. Z 62 poszew, 12 wymagało łatania z powodu zużycia materiału, naprawy wymagała również część z 73 poszewek. Bardzo zniszczone były prześcieradła — na 56 sztuk 31 nadawało się do natychmiastowej reparacji, tamże, k. 12–13.

³⁸ 20 sztuk pościeli wymagało wstrząśnięcia pierza, tamże, k. 12.

³⁹ Być może chodzi tu o zastosowanie tzw. *unterbetten*, znanych w Polsce jako spodki z pierza. AAWr IC 5x, k. 12. Osiemnastowieczne inwentarze notowały tzw. spodki z nasytkami z jakiegoś rodzaju pasków, ale także spodnie pierzynki nakrywane prześcieradłami, D. Żołędź-Strzelczyk, *Sprzęty domowe i przedmioty „pomniejsze dziecięce” w Polsce doby preindustrialnej*, „Kw.HKM”, R LX, 2002, nr 3, s. 429.

⁴⁰ E. Kowecka, *Mieszkania warszawskie w XIX wieku (do 1870)*, [w:] *Wybrane problemy kultury materialnej miast polskich w XVIII i XIX wieku*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 56, Wrocław 1983, s. 61.

⁴¹ Roczne wydatki na utrzymanie łóżek szacowano na 24 talary reńskie, AAWr IC 5x, k. 76.

⁴² AAWr IC 5s⁴, k. 48, 50.

⁴³ AAWr IC 5x, k. 14–15 (1803 r.). Zakup płótna na prześcieradła w 1812 r., AAWr IC 5s⁴, k. 46.

⁴⁴ W magazynie sierocińca znajdowały się następujące zapasy: 42 poszwy, 45 poszewek, 41 prześcieradeł, nie licząc przydziału dla nauczyciela i trzech służących, AAWr IC 5z, k. 9–10.

okresu pochodzą też informacje o innych (poza łózkami) sprzętach, które mogły się znajdować we wspólnych sypialniach, również określane jako stare, zapewne zastane przez Fritscha. Należy do nich zaliczyć, obok skrzyń na ubrania, również szafę ołtarzową — starą w pokoju dziewcząt i nową w sali dla chłopców⁴⁵. Zwyczajem dawnych szpitali średniowiecznych, ołtarzyki te mogły stanowić umeblowanie wspólnych sypialni, choć nie należy wykluczyć również wstawienia ich do sal szkolnych. Informacja o umieszczeniu nowego ołtarza wraz z klęcznikami w pokoju chłopięcym znajduje się w relacji przełożonego złożonej na ręce zarządu w roku 1802, w której pisze on o usunięciu starego zniszczonego mebla i ulokowaniu w to miejsce nowego drewnianego, z obrazem Matki Boskiej Bolesnej⁴⁶.

2. Kuchnia i jadalnia

Z inwentarza z roku 1775 można wnioskować, iż podopieczni jadali we wspólnej sali (*Communio*), w której znajdował się zapewne więcej niż jeden stół. Trudno orzec, czy w tym samym pomieszczeniu posilali się nauczyciele i przełożony sierocińca. Posiłki podawano na obrusach, do dyspozycji dzieci i dorosłych pozostawały również ręczniki stołowe, ponadto dorośli otrzymywali na stół serwety⁴⁷, wymieniane co cztery lata⁴⁸. Wyposażenie to nie uległo większym zmianom ilościowym do 1815 r.⁴⁹ Posilający się dorośli i dzieci korzystali z naczyń cynowych, co należy uznać za przejaw tradycjonalizmu⁵⁰. Zwraca również uwagę brak wystarczającej liczby naczyń stołowych przeznaczonych dla dzieci. O ile wychowankom nie zbywało na cynowych miskach, w których podawano potrawy płynne i wszelkiego rodzaju breje, o tyle nie dla wszystkich naraz wystarczało łyżek⁵¹. Prawdopodobnie dzieci jadały grupami, z podziałem na wiek lub płeć.

W ciągu XVIII wieku zarząd i przełożeni sierocińca wykazywali dbałość o wyposażenie kuchni w podstawowe sprzęty, konieczne do przygotowania prostych posiłków. W tym okresie korzystano najpewniej (zwyczajem epok poprzednich) z otwartego paleniska zaopatrzonego w rożen⁵². W pomieszczeniu kuchennym znajdowały się używane powszechnie miedziane i żelazne garnki, brytfanny, kotły i kociołki ustawiane na trójnogu. Kucharka miała również do dyspozycji durszlaki, łyżki do szumowania, czerpaki, móżdziejce, noże i haki do rożna⁵³. Wydaje się przy tym, że w inwentarzach z lat 1775 i 1801 nie odnotowano wszystkich utensyliów, którymi dysponowały pracujące w kuchni osoby. Obok garnków i kociołków miedzianych używano też zapewne naczyń kamionkowych i glinianych⁵⁴. W kuchni nie brakowało różnej wiel-

⁴⁵ Zob. dane w Aneksie.

⁴⁶ Zastosowanie szafy z ułatwionym zamykaniem miało umożliwić bezpieczne przechowanie ołtarza, AAWr IC 5x, k. 8.

⁴⁷ W 1775 roku w magazynie sierocińca znajdowały się następujące zapasy bielizny stołowej: dla przełożonych — 5 obrusów na stół, serwet — 9, ręczników — 3; dla dzieci we wspólnej jadalni: 12 obrusów i tyle samo ręczników do rąk. Čwierć wieku później dorosła obsługa dysponowała jednym obrusem więcej. Zapas ręczników powiększył się do 9. Obrusów i ręczników dla dzieci było po 11 sztuk, przy czym były one już w złym stanie, AAWr IC 5w, k. 7, 13.

⁴⁸ AAWr IC 5b, k. 16.

⁴⁹ W inwentarzu z tego roku wpisano: 2 obrusy stołowe, 6 serwet i 2 ręczniki dla obsługi, 9 obrusów i 14 ręczników dla dzieci, AAWr IC 5z, k. 10.

⁵⁰ W 1805 r. wiedza chemiczna pozwalała już na określenie szkodliwego wpływu cyny na zdrowie człowieka, „Nowy Pamiętnik Warszawski. Dziennik historyczny, polityczny, tudzież nauk i umiejętności”, t. 18, 1805, s. 96. Na terenie Polski ostatecznie przestano produkować naczynia cynowe w latach trzydziestych XIX w., E. Kowecka, op. cit., s. 57; W. Brzezowski, op. cit., s. 123.

⁵¹ O sposobach karmienia dzieci łyżeczkami pisze D. Żołądz-Strzelczyk, op. cit., s. 437 n.; tejsze, „Jako karmić dzieci w dzieciństwie ich” — żywienie niemowląt i małych dzieci w XVI–XVIII wieku, [w:] *Historia naturalna jedzenia...*, s. 209 i n.

⁵² W. Brzezowski, op. cit., s. 138.

⁵³ Wszystkie dane zob. Aneks; por. też E. Barylewska-Szymańska, op. cit., s. 314.

⁵⁴ Naczyń tych nie wpisywano zazwyczaj do inwentarzy, tamże; por. też E. Kowecka, op. cit., s. 53.

kości i przeznaczenia pojemników drewnianych, których nie wpisywano do inwentarzy ze względu na ich szybkie zużywanie. Sprzęty kuchenne były w miarę potrzeb i możliwości uzupełniane, choć warto podkreślić, iż podczas zakupów nie sięgano po nowości. Przełożeni trwali zapewne przy sprawdzonych sposobach przygotowywania jedzenia. Poza drobnymi naprawami stolarskimi, których koszta regularnie wpisywano do rachunków, również w pierwszych latach XIX w. nie zauważam większych remontów mebli i sprzętów używanych we wspólnych pomieszczeniach, gdzie przygotowywano i podawano posiłki dzieciom i obsłudze.

Wyraźne zmiany w wyposażeniu kuchni i jadalni wprowadził dopiero Johann Fritsch. Efekty jego starań zauważalne są dzięki zapisom inwentarza z roku 1815. Kiedy opuszczał swój urząd, pozostawiał uzupełnione zapasy zastawy stołowej, w tym nowe rodzaje naczyń — płytkie i głębokie talerze oraz miski na mięso. Wydaje się, że w kuchni otwarte palenisko zastąpiono zamkniętym piecem z płytą⁵⁵. Gotowanie na nim wymagało zastosowania garnków żeliwnych, było jednak z pewnością bezpieczniejsze i bardziej wydajne. Oprócz wymienionych już sprzętów metalowych, korzystano zapewne z tradycyjnych naczyń. W spisie uwzględniono również wyroby drewniane, których nie ma we wcześniejszych inwentarzach, a tu określane są jako stare. Część z nich znalazła się w kuchni lub w spiżarni wskutek zapobiegliwości przełożonego Fritscha. W pierwszej dekadzie XIX w. do przechowywania produktów używane były: korce na jajka i produkty sykie, beczki na kapustę, pojemnik do kiszenia barszczu, skrzynia na mąkę, beczki i skrzynia na kaszę. Kucharka miała do dyspozycji obszerny stół i blat do przygotowywania potraw, kloce do krojenia mięsa; naczynia myła w cebrach i miednicach. Podczas przyrządzania posiłków posługiwała się nie tylko starymi narzędziami; gotowała i piekla w miedzianych i żeliwnych pojemnikach, natomiast do ścierania ziół i przypraw używała mosiężnych moździerzy. Otrzymała również nowe akcesoria — szatkownicę do kapusty oraz specjalne szpice i garnki umożliwiające korzystanie z nowego pieca.

3. Inne pomieszczenia

Wśród sprzętów spisanych w ostatniej ćwierci XVIII w. można odnaleźć takie, które służyły do mycia i prania, a znajdowały się zapewne na co dzień w kuchni⁵⁶. Przygotowywana w dużym kotle woda musiała być przenoszona w cebrach do pokoju dzieci lub były one kąpane pojedynczo w pomieszczeniu kuchennym⁵⁷. Tutaj też, sądząc po liczbie naczyń uwzględnionych w spisie, prano bieliznę oraz myto naczynia i narzędzia używane przy przygotowywaniu potraw. Na początku XIX w. kucharka, a raczej jej wybrane spośród podopiecznych pomocnice, miały do dyspozycji kilka cebrów i niecki do mycia naczyń oraz — dotąd nienotowany — cały zestaw małych i dużych wanien oraz miednic dla dzieci. Fritsch zadbał także o nową tarę do prania, żelazko i magiel. Być może w budynku sierocińca wydzielono osobne pomieszczenia na pralnię⁵⁸, zapewne w oficynie kamienicy⁵⁹. Wymieniono wówczas również mebel do załatwiania potrzeb fizjologicznych (zwany *Leibstuhl*), który nie był z pewnością sprzętem ogólnodostępnym, lecz — jako luksusowy — mógł służyć np. nauczycielowi i jego rodzinie⁶⁰. Pozostali korzystali

⁵⁵ W inwentarzu określane nowym pojęciem *Ofen*, wyposażony w fajerki (*Ofenkrücken*) oraz specjalny przyrząd do wsuwania naczyń do wnęki piecowej (*Ofengäbel*), zob. Aneks.

⁵⁶ E. Barylewska-Szymańska, op. cit., s. 316.

⁵⁷ Opisy podobnych naczyń znajdujemy na ziemiach polskich od XVII wieku, D. Żołądz-Strzelczyk, *Sprzęty domowe...*, s. 434.

⁵⁸ Zwyczaj wydzielania osobnych pomieszczeń na pralnię zanikł w XVII wieku. W miastach krajów niemieckojęzycznych powrócił on dopiero pod koniec XVIII w. wraz z rozwojem wiedzy o higienie, E. Barylewska-Szymańska, *Czystość i higiena w gdańskich domach mieszczańskich drugiej połowy XVIII wieku*, „Kw.HKM”, R. LIII, 2005, nr 3–4, s. 415; G. Vigarello, *Czystość i brud. Higiena ciała od średniowiecza do XX wieku*, tłum. B. Szwarzman-Czarnota, Warszawa 1996, s. 167.

⁵⁹ W. Brzezowski, op. cit., s. 142.

⁶⁰ Takie sprzęty odnotowywano także w inwentarzach mienia domowego mieszczan gdańskich. *Nachtstuhl* lub *Lehnstuhl* stanowiły rodzaj krzesła lub fotela wyposażonego w naczynie umieszczone w specjalnym otworze,

zapewne z będącej w zasięgu wszystkich mieszkańców latryny lub z nocników⁶¹. Przed rokiem 1815 wyszykowano również rodzaj drewnitni lub warsztatu, w którym drobnych napraw dokonywał wynajęty stolarz. Na miejscu miał do dyspozycji narzędzia, takie jak młotek, siekiera, kobyłka do piłowania drewna i dłuto.

Niemniej interesującym zagadnieniem jest wyposażenie pomieszczeń do nauki. Trudno orzec, od jakiego momentu preceptor dysponował osobną salą przeznaczoną na ten cel. W XVIII w. prawdopodobnie korzystano ze wspólnej jadalni, w której znajdował się odpowiednio duży stół oraz zapewne skrzynia na podręczny księgozbiór⁶². Dopiero z inwentarza z 1815 r. jasno wynika, że w przestrzeni budynku funkcjonował pokój wyposażony w meble i sprzęty pomocne w procesie nauczania. Były to duże i małe ławki, stoły, tablica ścienna, jedna stara i jedna nowa tablica z tabelami, podłużne tablice do nauki rachunków oraz pozytywy z pięcioma registrami podarowane placówce przez ksienię pobliskiego klasztoru klarysek⁶³. Wpisy do ksiąg przełożonego Fritscha dokumentują również nabywanie przez niego podręczników i innych pomocy, które składowano zapewne w skrzyni. W 1812 r. zakupił on znaczną liczbę książek, wśród których znalazły się: pewna liczba egzemplarzy katechizmu żagańskiego⁶⁴, podręcznik nauki wymowy niemieckiej, podręcznik nauki pisania, wreszcie mapy Śląska, Niemiec, Europy, razem 25 sztuk⁶⁵. Rok później nauczyciel uzupełnił bibliotekę o książki do nauki rachunków oraz wzory pisania liter łacińskich, co oznaczało wydatek na 20 nowych podręczników, choć nie zaspokajało wszystkich potrzeb uczących się⁶⁶. W 1815 r. Fritsch notował następujący katalog pozycji z podręcznej librarii preceptora i nauczycieli w sierocińcu Matki Boskiej Bolesnej:

- 16 katechizmów żagańskich,
- 14 innych katechizmów,
- książka pt. *Das Fromme Kind*⁶⁷,
- atlas liter,
- 10 podręczników żagańskich do nauki pisania,
- elementarz,
- pięć zniszczonych książek do nauki czytania,
- pięć podręczników *Gesundheitskatechism*⁶⁸,
- mocno uszkodzone tablice ortograficzne,
- zużyte tablice rachunkowe Junkera⁶⁹,

E. Barylewska-Szymańska, *Czystość i higiena...*, s. 414. W początku XIX w. taki sprzęt wyposażony w dodatkowy zbiornik z wodą projektowano oddać do dyspozycji instytucji szpitalnych, E. Mazur, *Szpitalne w Królestwie Polskim*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 72, Warszawa 2008, s. 61, 66.

⁶¹ Latryny mogły mieć różne usytuowanie w obrębie zabudowań. Zwykle znajdowały się na dziedzińcu wewnętrznym, sporadycznie w sieni, piwnicy lub na piętrze, tamże, s. 412; W. Brzezowski, op. cit., s. 143.

⁶² O zakupie książek dla nauczyciela informuje dokument z 1783/4, AAWr IC 5b, k. 19.

⁶³ AAWr IC 5z, k. 11.

⁶⁴ Opracowany w 1766 r. przez zakonników z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, pod okiem opata Johanna Ignaza von Felbigera, dla klas pierwszej, drugiej i trzeciej w tamtejszej szkole przyklasztornej. Był on uznawany za bardzo dogodny w nauczaniu katechezy w systemie podstawowym — *trivium*, M.I. Schmidt, *Katechist nach seinen Eigenschaften und Pflichten oder die rechte Weise die ersten Gründe der Religion zu lehren*, Prag 1786, s. 603.

⁶⁵ AAWr IC 5s⁴, k. 58.

⁶⁶ AAWr IC 5t¹, *Rechnung über Einnahme und Ausgabe bei der Kurfürstlich Franz Ludwig= und General v. Wesch'schen Kinderstiftung in dem Hospitale Matris dolorosae in den goldenen Bergen zu Breslau von 1813. gefuhret von dem Lehrer und Stiftungsverwalter und Vorsteher Fritsch*, k. 59.

⁶⁷ Być może chodzi o katolicki podręcznik dobrego wychowania dla dzieci *Das Fromme Kind. Das ist Kurze Tag und Lebens Ordnung der Gottseligen Jugend in Druck verfast*, München 1727.

⁶⁸ Być może dziełko lekarza, Bernharda Krzysztofa Fausta, wyd. I, Bücheburg 1794 (także wydania w Lipsku, Wiedniu).

⁶⁹ Przygotowane do nauki podstaw rachunków oraz z myślą o uczniach mających trudności z opanowaniem umiejętności rachowania. Wydane jako *Junkers 136 Tafeln mit 1800 abgesondert ausgerechneten Exempeln*,

- pięć egzemplarzy podręcznika do historii naturalnej Antona Michaela Zeplichala⁷⁰,
- trzy książki do rachunków,
- 15 zbiorów modlitw i pieśni religijnych jako podarunek autora, niejakiego Krügera,
- książka wprowadzająca do wiedzy biblijnej — *Kurze biblische Geschichte der Religion*,
- sześć egzemplarzy innego podręcznika Zeplichala do historii powszechnej⁷¹,
- 17 podręczników do czytania dla wyższej klasy,
- tablica mnożenia,
- podręcznik do geografii Steina⁷²,
- karty ortograficzne Johanna Baumgartena⁷³,
- Josepha Laubera 6 tomów *Opowieści o życiu Pana Jezusa z miedziorytami*⁷⁴,
- osiem mniejszych map,
- 11 egzemplarzy Nowego Testamentu,
- podręcznik pisania listów Johanna Ferdinanda Schleza⁷⁵,
- cztery podręczniki do czytania dla szkół przemysłowych (*Industrieschüler*),
- podręcznik do wymowy niemieckiej Wiesmaiera,
- Leksykon czasopism,
- model gołębia (*columbus*),

Nurnberg 1799, zob. C.Ch.G. Zerrenner, *Methodenbuch für Volksschullehrer*, Magdeburg 1829, edycja online http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10764663_00005.html (dostęp: 21.01.2016 r.), s. 445.

⁷⁰ Anton Michael Zeplichal (1737–1806) — był wrocławskim jezuitą, nauczycielem w gimnazjum świdnickim i przełożonym w tamtejszym konwikcie. W 1773 roku przeniesiony do Wrocławia, za zgodą Fryderyka Wielkiego objął urząd rektora uniwersytetu powstałego w miejsce Leopoldiny. M. Hippe, *Zeplichal Anton Michael*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 45, 1900, edycja online <http://www.deutsche-biographie.de/pnd100713084.html?anchor=adb> (dostęp: 21.01.2016 r.), s. 73–74. W Bibliografii Estreichera znajduje się kilka jego prac, m.in. podręcznik *Unterricht in der Naturgeschichte zum Gebrauch der Jugend* wydany w 1776 we Wrocławiu, zob. *Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera*, edycja online <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/18432.html> (dostęp: 21.01.2016 r.).

⁷¹ Najprawdopodobniej chodzi o *Entwurf einer Weltgeschichte nach einer Chronologischen Tafel Zum Gebrauche der Jugend*, Breslau 1774.

⁷² Chodzi zapewne o jedną z książek Christiana Daniela Gottfrieda Steina, lipskiego uczonego i wykładowcy w gimnazjum w Berlinie, który publikował nie tylko prace w dziedzinie geografii, ale i historii, literatury, pedagogiki. W 1808 r. wydał podręcznik *Handbuch der Geographie*, rok później *Lehrbuch der Geographie des preußischen Staates*. Jedną z tych pozycji mógł nabyć Johann Anton Fritsch dla uczniów z placówki *Mater Dolorosa*. Na temat działalności Steina: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 35, 1893, s. 605 i n.

⁷³ Najprawdopodobniej chodzi o tytuł: Johann Christian Friedrich Baumgarten, *Orthographische Vorlegeblätter und Uebungsstücke. Ein Hilfsmittel zur Erleichterung und Beförderung des Unterrichts in der Rechtschreibung und des Gebrauchs des Genitiv's, Dativ's und Accusativ's; nicht blos für Volksschulen in Städten und Dörfern, sondern auch für die untern Klassen höherer Volksschulen brauchbar*, Leipzig 1807. Na temat autora, doświadczonego nauczyciela w szkole żeńskiej w Magdeburgu, zob.: W. Mayrhofer, *Baumgarten, Johann Christoph Friedrich*, [w:] *Magdeburger Biographisches Lexikon*, Magdeburg 2002, edycja online <http://www.uni-magdeburg.de/mbi/Biografien/1091.htm> (dostęp: 21.01.2016 r.).

⁷⁴ Dokładny tytuł publikacji: *Drey Hundert Sechs und Sechzig Lebensbeschreibungen der Heiligen Gottes zur Erbauung der Christen auf alle Tage des Jahrs eingetheilt*, t. 6, Wien 1795. Autor, Joseph Lauber (1744–1801) — był teologiem pastoralnym w seminarium wiedeńskim oraz nauczycielem katechezy w szkołach w Brünn i Olomuńcu. Propagował wiele duchowych treści chrystologicznych, Josef Müller, *Lauber Joseph*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 13, Berlin 1982, edycja online <http://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00016330/images/index.html?seite=712> (dostęp: 21.01.2016 r.), s. 696.

⁷⁵ Pełny tytuł: *Briefmuster für das gemeine Leben besonders für Burgerschulen*, Heilbronn 1793. Johann Ferdinand Schlez (1759–1839) — był utalentowanym pisarzem młodzieżowym, [J.F.S.] Binder, *Schlez Johann Friedrich Ferdinand*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 31, Leipzig 1890, edycja online <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117643629.html?anchor=adb> (dostęp: 21.01.2016 r.), s. 481–483.

- dwa modlitewniki dla studiujących,
- ornitologia Augusta Kaluży⁷⁶,
- śpiewnik Franza Ignaza⁷⁷,
- 20 podręczników ministrantury,
- kurs rachunków Johanna Wiechoty⁷⁸,
- śpiewnik dla młodzieży katolickiej Josepha Gottwalda⁷⁹,
- trzy zestawy wzorów pisma,
- 12 podstawowych zestawów do nauki prawidłowej pisowni niemieckiej w dobrym stanie,
- podręcznik do geografii niejakiego Helbinga, który ofiarował podopiecznym sierocińca dziewięć egzemplarzy swojej pracy⁸⁰.

Taki zestaw podręczników oraz innych pomocy dydaktycznych świadczy o bardzo dobrym zaopatrzeniu biblioteki zgromadzonej do 1815 r. przez Johanna Fritscha. Wymagała ona z pewnością korzystania z systemu półek oraz stałego nadzoru ze strony nauczyciela. Do jego zadań należało również zaopatrzenie uczniów w materiały do pisania, głównie papier i pióra⁸¹.

IV. Zakończenie

Analiza akt sierocińca dla dzieci mieszczańskich we Wrocławiu potwierdza, począwszy od ostatniej ćwierci XVIII w., dążenie zarządu do zapewnienia dzieciom i ich opiekunom coraz lepszych warunków egzystencji. Wszyscy mieszkańcy placówki sypiali w osobnych łózkach wyposażonych w słomiane posłanie wraz z bielizną pościelową, choć ta nie zawsze była czysta. Jednakże, z uwagi na stan pomieszczeń, nie było możliwe uzyskanie komfortowej temperatury

⁷⁶ A. Kaluża, *Ornitologia silesiaca oder kurzer Leitfaden zum Gebrauche beim Unterrichte die schlesischen Vögel*, Breslau [ok. 1815], edycja online: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10307745_00005.html (dostęp 22.01.2016 r.). Kaluża (1776–1836) — pracował jako nauczyciel w gimnazjum św. Macieja we Wrocławiu, następnie jako proboszcz w Nasiedlu k. Głubczyc. Badacz przyrody Śląska, zgromadził imponującą kolekcję okazów zwierząt i mineralów z tego obszaru, choć nie cieszył się w swoim środowisku znaczącym uznaniem, zob. C. Wurzbach, *Kaluza, Augustin*, [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, t. 10, Wien 1863, edycja online: <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11813&viewmode=fullscreen&scale=3.33&rotate=&page=416> (dostęp 22.01.2016 r.), s. 413n.

⁷⁷ Chodzi zapewne o popularny w diecezji wrocławskiej śpiewnik *Katholisches Gesangbuch, auf allerhöchsten Befehl Ihrer k. k. apostolischen Majestät Marien Theresiens zum Druck befördert* wydany w Wiedniu w 1776 r. Franz Ignaz — studiował w Leopoldynie, był kapłanem w Głogowie, następnie w Sławie koło Wschowy. W 1766 r. został mianowany przez biskupa Sinzendorffa rektorem alumnatu wrocławskiego, F.W. Bautz, *Franz Ignaz*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 2, Bautz-Hamm 1990, s. 112.

⁷⁸ J. Wiechota, *Anleitung zu Rechnen mit römischen Ziffern*, Breslau 1806. Był to podręcznik wprowadzający umiejętność korzystania z cyfr rzymskich na poziomie szkół powszechnych, G.C. Busch, J.B. Trommsdorff, *Almanach der Fortschritte, neuesten Erfindungen und Entdeckungen in Wissenschaften, Künsten, Manufakturen und Handwerken*, Erfurt 1808, edycja online: <https://books.google.pl/books?id=7Q1CAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false>, (dostęp 22.01.2016 r.), s. 576 n. Autor, Johann Wiechota (zm. 1821) — był nauczycielem gimnazjum i w królewskiej szkole wojskowej we Wrocławiu. Publikował prace z dziedziny arytmetyki i algebry, G. Hamberger, J. Lindner, J. Meusel, *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*, t. 21, [b.m.w.] 1827, edycja online: <https://books.google.pl/books?id=SoNLA-AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false>, (dostęp 22.01.2016 r.), s. 544.

⁷⁹ J. Gottwald, *Melodien zum Gebrauch für die lernende Jugend*, Breslau 1804. Gottwald był organistą katedralnym we Wrocławiu, R. Pośpiech, *Pielęgnowanie tradycji pieśni religijnych w diecezji opolskiej*, [w:] *Pieśń religijna na Śląsku. Stan zachowania i funkcje w kulturze*, red. K. Turek, B. Mika, Katowice 2004, edycja online: http://www.sbc.org.pl/Content/73101/piesni_religijna_na_slasku.pdf (dostęp 22.01.2016 r.), s. 16.

⁸⁰ Cały spis: AAWr IC 5z, k. 11.

⁸¹ AAWr IC 5b, k. 19. (1783/4). W 1812 r. zakupiono papier, teczki, pióra do pisania i kredę, AAWr IC 5s⁴, k. 58.

powietrza w chłodnych porach roku, mimo zużywania dużej ilości opału. Zaopatrzenie w sprzęty kuchenne było przeciętne, umożliwiające jednak przygotowanie większej ilości prostych potraw dla dzieci.

Istotne dla funkcjonowania placówki były decyzje podejmowane u progu XIX w. przez przełożonego Fritscha. Dobrze rozumiał on potrzeby psychofizyczne swoich podopiecznych, znał również nowoczesne sposoby ich zaspokajania. Zadał więc nie tylko o plac do rekreacji i odpoczynku dla dzieci, ale również stale troszczył się o poprawę stanu technicznego sprzętów oraz warunków lokalowych w sierocińcu. Przykładem nowatorskich działań Fritscha było wprowadzanie lepszych gatunkowo materiałów bielizny pościelowej oraz modernizacja wyposażenia kuchni. W efekcie podopieczni sierocińca Matki Boskiej Bolesnej w całym badanym okresie mieli godziwe warunki życia. Działo się tak pomimo pogarszającego się stanu technicznego budynku przy ulicy Szewskiej.

Adres Autorki:

dr Anna Sutowicz

ul. Poniatowskiego 10/13

50-326 Wrocław

sutowiczanna@gmail.com

ANEKS

Wyposażenie sierocińca w sprzęty ruchome wg inwentarzy z lat 1775, 1801, 1815

Sprzęty	Wg inwentarza		Wg inwentarza		Wg inwentarza	
	z 1775 r.	liczba	z 1801 r.	liczba	z 1815 r.	liczba
z miedzi	duże garnki do gotowania	6	duże garnki do gotowania	4+2 ⁿ	duże garnki do gotowania	3
					średnie garnki	2+1 ⁿ
	dzbanki do piwa	2	dzbanki do piwa	2		
	durszlak	1	durszlak	1	durszlak	1
	brytfanka	1	brytfanka	1 ^z		
	brytfanna (casserole) z trójnogiem	1	brytfanna (casserole) z trójnogiem	1	brytfanna (casserole)	1
	małe kociołki	4				
	czerpak	1	czerpak	1	czerpak	1
	dzbanek do herbaty	1	dzbanek do herbaty	1	dzbanki do napoju	2
	dzbanek do kawy	1	dzbanek do kawy	1 ^z		
	kociołek wodny	1	kociołek wodny	1	kociołek wodny	1
	tygiel stołowy	1+2 ⁿ	tygiel do ryb	1+2 ⁿ	tygiel do ryb	2
	duży kocioł wodny	1	duży kocioł do prania	1		
	patelnia na żar	1	patelnia na żar	1		
			łyżka do zbierania szumowin	1	łyżka do zbierania szumowin	1
			szale wagi	2	szale wagi	2
				łyżka wazowa	1	

Sprzęty	Wg inwentarza		Wg inwentarza		Wg inwentarza	
	z 1775 r.	liczba	z 1801 r.	liczba	z 1815 r.	liczba
z mosiądzu	duży moździerz z tłuczkiem	1	duży moździerz z tłuczkiem	1	duży moździerz z tłuczkiem	1
	małe świeczniki	3	małe świeczniki	2 ^z		
	mały dzwonek	1	mały dzwonek	1	dzwonki	2
z cyny	duże miski	11+ 18 ⁿ	duże miski	11+ 16 ⁿ		
	miski dla dzieci	57+1 ⁿ	miski dla dzieci	56	miski na zupę	36
	miska dla nauczycieli	1	miska dla nauczycieli	1	miski dla nauczycieli	3
	miski na mięso	2	miski na mięso	1	miski na mięso	1
	talerze	12	talerze	12	talerze	12
	dzbanuszki bez przykrywek	59	dzbanuszki bez przykrywek	60	dzbanuszki z przykrywkami	36
	kufelki z uchwytem	2	kufelki z uchwytem	1		
	patery na słodycze	2				
	flaszka	1	flaszka	1	flaszka	1
	kolorowa flaszka ozdobna	1	kolorowa flaszka ozdobna	1		
			kubki do picia	3 ^z	kubki do picia	8
			lampa	1	lampa	1
			wazy do zupy	2		
					płytkie talerze	12
					lichtarz	1
					łyżka wazowa	1
				menaże z talerzami	2	
z żelaza	nóż kuchenny	1 ⁿ	nóż kuchenny	1	nóż kuchenny	1
	ruszt (<i>brandroethe</i>)	1	ruszt (<i>brandroethe</i>)	1		
	kocioł z trójnogiem	1	kocioł z trójnogiem	1	trójnóg	1
	kociołek	1				
	duży widelec do mięsa	1	duży widelec do mięsa	1	duży widelec do mięsa	1 ⁿ
	hak do rusztu	1	hak do rusztu	1	hak do rusztu	1
	tygiel	1	tygiel	1	tygiel	1
	łopata do węgla	1+2 ⁿ	łopata do węgla	1 ⁿ		
			widelec kuchenny	1	widelec kuchenny	1
			warząchew	1		
			rożen	1	rożen	1
			szpice do rożna	2	szpice do rożna	2
					garnki	3 ⁿ
					młotek	1 ⁿ

Sprzęty	Wg inwentarza		Wg inwentarza		Wg inwentarza	
	z 1775 r.	liczba	z 1801 r.	liczba	z 1815 r.	liczba
z żelaza					siekiera	1 ⁿ
					zelazko	1 ⁿ
					zapalnik	1 ⁿ
					szatkownica do kapusty	1 ⁿ
					zasuwa do pieca	3 ⁿ
					szpic	1 ⁿ
					kocioł na pranie	1 ⁿ
					garnek do pieca	1 ⁿ
					belka wagi	1 ⁿ
					tarka	1 ⁿ
					widelec do pieca	1 ⁿ
					latarnie blaszane	2 ⁿ
inne	blaszane łyżki	13	blaszane łyżki	13		
	worki na zboże	17	worki na zboże	18		
z drewna					cebry	2
					niecki do mycia lub prania (<i>Waschpfannen</i>)	2
					stojak (<i>Stande</i>)	1
					dzbany	2
					forma do mięsa (<i>Fleischschaffe</i>)	1
					korce (<i>Scheffel</i>)	2
					klocek do ubijania (<i>Einstuerzeschaffe</i>)	2+1 ⁿ
					dzban na wodę	2
					dłuto	1
					duże miednice	2
					mała wanna	1
					małe miednice	2
					miednice do mycia dzieci	2
					beczki na kapustę	6
					klepsydra	1
				tablice ścienne	2	

Sprzęty	Wg inwentarza		Wg inwentarza		Wg inwentarza	
	z 1775 r.	liczba	z 1801 r.	liczba	z 1815 r.	liczba
z drewna					pojemnik na barszcz (<i>Borstscheffel</i>)	1 ⁿ
					stół kuchenny	1
					tacka na chleb	1
					kloc do piłowania drewna (<i>Holzbock</i>)	1
					lichtarze	6
					szpryce (<i>Spritzen</i>)	3 ⁿ
					szafki do prania lub mycia (<i>Waschschranken</i>)	2
					skrzynie na ubrania	3
					rejestr (<i>Registratur</i>)	1
					pułapka na wszy (<i>Lauserbehaltmiss bey den Knaben</i>)	1
					duża skrzynia na mąkę	1
					beczki na kaszę	4
					taborety	2
					ławka w sali szkolnej chłopców	1
					szafa ołtarzowa (<i>Altarschrank</i>) dla chłopców	1
					stara szafa ołtarzowa dla dziewcząt	1
					duża skrzynia na kaszę	1
					parawan (<i>Spanische Wand</i>)	1
					krzesło z toaletą (<i>Leibstuhl</i>)	1
					stary podkład (<i>Federscheib</i>)	1
				czesarka do wełny (<i>Wollkammroesel</i>)	1	
				stół	1	
				magiel	1	
				stary kredens (<i>Almer</i>)	1	

Sprzęty	Wg inwentarza		Wg inwentarza		Wg inwentarza	
	z 1775 r.	liczba	z 1801 r.	liczba	z 1815 r.	liczba
z drewna					stary kłęcznik (<i>Bethstuhl</i>)	1
					małe ławki	2
					stoły do pisania	4
					mały stół do pisania	1
					ławki szkolne duże i małe	15
źródło	AAWr IC 5w, k. 6, 7, 8		AAWr IC 5w, k. 11, 12		AAWr IC 5z, k. 7, 8, 9	

Objaśnienia znaków w tabeli:

z — zużyte, n — nieużywane, u — uszkodzone

SOME ASPECTS OF CHILDCARE
IN THE ORPHANAGE OF OUR LADY OF SORROWS IN WROCLAW (BRESLAU)
IN THE 18th AND THE 1st DECADE OF THE 19th C.

The article presents research on childcare in the orphanage of Our Lady of Sorrows in Wrocław (Breslau). The institution was founded in 1696 by the circle connected with the General Vicariate and until the last quarter of the 18th c. remained under the supervision of the Society of Jesus. The available archival sources, including accounts, inventories, records of children being admitted and leaving, and correspondence with the bishop, made it possible to explore the functioning of the orphanage in the period when it was managed by laymen delegated by the bishop's administrator. The research concerned the years 1775–1815, when the supervisor and teacher in the orphanage was Johann Anton Fritsch.

The analysis of the surviving documents revealed adjustments made in the orphanage plot and buildings. The arrangements were not only to serve the basic care and Catholic upbringing of the minors, but also to give them a chance of learning, recreation and psychological and physical development, in accordance with modern standards of hygiene.

The Catholic orphanage was located within the borders of Wrocław, in the upper part of Szewska Street, at the northern edge of a plot on which during the last decades of the 18th c. and at the beginning of the 19th c. more and more buildings were erected. Its inner yard, however, remained undeveloped and Johann Fritsch made efforts to turn it into a recreation space for children to give them an opportunity to play outdoors. The two-storey house, built at the beginning of the 18th c., had all the rooms necessary to take care of children: bedrooms, an infirmary, a dining room, a kitchen and accommodation for teachers. Fritsch took care to maintain adequate temperature and humidity in all the rooms, especially in children's bedrooms, which, having been used for about a hundred years, required adjustments and redecoration.

The children slept one to a bed. The beds were wooden, with pallets, straw or down pillows and quilts, and linen pillowslips and sheets, though their cleanliness was questionable. Having taken his post, the new teacher tried his best to get them exchanged to higher quality bedlinen.

The children and their carers had their meals in aesthetic surroundings; they used tin dishes and table linen. In the 18th c. the kitchen utensils included copper pans and pots, in which simple meals could be prepared. Fritsch equipped the kitchen with some more modern appliances, the most important one being a stove with a hotplate and a set of pots suitable to be used on it. He also took care to improve hygienic facilities. Most probably, a separate room was allocated to do laundry and to store bathing tubs and basins. The children had lessons, until the end of the 18th c probably in the dining room, and later in a special schoolroom, where numerous books and teaching aids were kept.

The orphanage records indicate that orphans were well taken care of and that in the first decades of the 19th c. their living conditions were improving. This was possible thanks to the adequate funds provided by the bishop, but also to the Johann Anton Fritsch's deep awareness of the children's needs. The work of this highly educated pedagogue and naturalist reflected the social changes characteristic of the turn of the new epoch.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: sierocińce w epoce nowożytnej, opieka nad dzieckiem, organizacja przestrzeni dziecka

Key words: orphanages, modern era, childcare, child space organization